

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ДНІПРОВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТИКИ
Електротехнічний факультет
Кафедра перекладу

**Методичні матеріали до лекційних занять
з дисципліни
«Літературознавчі концепції ХХІ століття»**
для здобувачів ступеня магістр освітньо-професійної програми
«Германські мови та літератури (переклад включно), перша - англійська»
зі спеціальності 035 Філологія

Дніпро
НТУ «ДП»
2024

«Літературознавчі концепції XXI століття» [Електронний ресурс]: матеріали до лекційних занять з дисципліни «Літературознавчі концепції XXI століття» для здобувачів ступеня магістр освітньо-професійної програми «Германські мови та літератури (переклад включно), перша - англійська» зі спеціальності 035 Філологія / Н.О.Москаленко ; М-во освіти і науки України, Нац. техн. ун-т «Дніпровська політехніка». Дніпро : НТУ «ДП», 2024. 32с.

Розробники:

– Біляцька Валентина Петрівна – доктор філологічних наук, професор кафедри філології та мовної комунікації Національного технічного університету «Дніпровська політехніка».

–Москаленко Наталія Олександрівна – доцент, кандидат філологічних наук, доцент кафедри перекладу Національного технічного університету «Дніпровська політехніка».

Затверджено науково-методичною комісією зі спеціальності 035. Філологія (протокол № 6 від 23.05.2024) за поданням кафедри перекладу (протокол № 9 від 23.05.2024).

Уміщено матеріали до лекційних занять, список використаної та рекомендованої літератури.

Орієнтовано на активізацію навчальної діяльності здобувачів ступеня магістр спеціальності 035 «Філологія» та закріплення знань у засвоєнні дисципліни «Літературознавчі концепції XXI століття».

Відповідальний за випуск завідувач кафедри перекладу Т. М. Висоцька, канд. філол. наук, доц.

Зміст

ВСТУП.....	3
Тема 1. Хронологія літературознавчих концепцій від Аристотеля до О.Потебні.....	4
Тема 2. Становлення когнітивного літературознавства: модифікації у напрямку суб'єктивації досліджень.	7
Тема 3. Когнітивна теорія метафори в літературознавстві XXI століття.	15
Тема 4. Теорія прототипів, когнітивних моделей, фреймів у літературознавстві XXI століття.	19
Тема . 5 Концепція жанрів у парадигмі когнітивістики.	23
РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ.....	30

ВСТУП

Мета дисципліни «Літературознавчі концепції XXI сторіччя» - надання студентам відомостей і знань про сучасні ідеї та концепції літературознавства, розвиток умінь аналізувати літературні твори в парадигмі когнітивного літературознавства.

Завдання курсу:

оцінювати історичні надбання та новітні досягнення літературознавства: компаративістику, теорію концептуальної інтеграції, теорію фрейму, когнітивної жанрології.

Результати навчання:

систематизувати наукові концепції щодо естетичної функції художніх текстів, класифікувати наукові точки зору щодо методології інтерпретації художніх творів. знати норми літературної мови та вміти їх застосовувати у практичній діяльності.

ЛЕКЦІЇ

Тема 1. Хронологія літературознавчих концепцій від Аристотеля до О.Потебні.

Становлення поетики як науки. Хронологія відповідей на запитання: у чому естетична цінність літературного твору, у якій залежності зміст та форма художнього твору. Хронологія розвитку методології літературознавчих досліджень. Літературознавчі школи та їхні теоретичні концепції.

У другій половині XIX ст. в Україні поширювалися ідеї західних філософів, зокрема І. Канта, Й. Фіхте, Ф. Шеллінга. Доступними стають роботи В. Гумбольдта, щомали вирішальне значення для формування наукових поглядів О. О. Потебні. Він вивчає романтичну систему німецького філософа, асоціативну психологію І. Гербарта, Г. Лотте, психологічне мовознавство Г. Штейнталя, об'єднує їх, що й дозволило виступити йому фундатором нового напрямку в

мовознавчій науці. Важливою ланкою в розвитку української науки була «філософія мови» Олександра Потебні. Свої наукові Олександр Потебня: сучасна рецепція дослідження він розпочав із відповідей на питання, які свого часу були порушені в німецькій філософії та мовознавстві, –про зв'язок мови і мислення. Всебічний і конструктивний розгляд цих положень спонукає до аналізу походження мови, з'ясування значення слова для думки і рівня його взаємозв'язку і взаємозалежності як із духовним життям взагалі, так і нації зокрема. Вчений прагнув з'ясувати механізм об'єктивування чуттєвих знань індивідуального психічного життя як процесу послідовних форм людського пізнання. О. О. Потебня на українському ментальному ґрунті творчо розвинув деякі оригінальні ідеї В. Гумбольдта. Якщо В. Гумбольдт доводить тотожність мови і духу («без мови нема духу і, навпаки, без духу нема мови», то український учений пішов значно далі, стверджуючи, що «царина мови далеко не збігається з цариною думки. У середині людського розвитку думка може бути пов'язана зі словом, але на початку вона, мабуть, ще не доросла до нього, а на вищому ступені абстрактності покидає його, як те, що не задовольняє її вимог». Слово необхідне для втілення нижчих форм думки в поняття. За допомогою слова «вперше людина творить свою думку». Відповідно мова – засіб не вираження вже готової думки, а створення її. Мова є необхідним елементом вдосконалення мислення: «духу без мови не буває, бо витворюється він за допомогою мови, і мова в цьому є перша за часом подія»

Мова, за О. О. Потебнею, є «процесом постійного творчого зусилля духу (і в цьому плані вона ніколи не завершується, не “застигає” як готовий результат)» Саме слово у процесі спілкування є «місцем збігу» думок того, хто говорить, і того, до кого мова звернена, тобто «розуміння» реалізується в слові Одним із центральних пунктів концепції Потебні є дослідження мовних категорій (мова, слово, думка тощо) у взаємодії з такими соціокультурними категоріями, як народ, нація та ін. Серед багатьох ознак народу як основну О. О. Потебня виділяє «мовну єдність», а всі інші в певному розумінні є похідними від неї. «Мова, – наголошує Олександр Потебня, – є не тільки одна зі стихій народності, але й найбільш досконала її подоба.

Як немислима точка зору, з якої було б видно всі сторони речі, як у слові неможливе уявлення, що виключало б можливість іншого уявлення, так неможливою є всеохоплююча, безумовно, найкраща народність. Якби об'єднання людства за мовою й узагалі за народністю було б можливим, це було б смертельним для загальнолюдської думки, як заміна багатьох відчуттів одним, хоча б це одне було б не дотиком, а зором. Для існування людини потрібні інші люди; для народності – інші народності»

О. О. Потебня розглядав мову в тісному зв'язку з історією народу і еволюцією людської думки. У його вченні історія людської мови є історією людської свідомості, а порівняльний аналіз у поясненні фактів розвитку мовної свідомості допоміг йому показати, як вона неоднаково виявляється в різних народів. Єдність спілкування визначається єдністю мови. «Правильна, єдина прикмета, за якою ми пізнаємо народ, і водночас єдина, незамінна нічим і неодмінна умова існування

народу є єдність мови... Вона є інструментом свідомості й елементарного оброблення думки, і, як інструмент, зумовлює прийоми розумової праці... Тому народність, тобто те, що робить відомий народ народом, полягає не в тому, щоб висловлюватися мовою, а в тому, як висловлюватися» Попри активну увагу до наукової творчості О. О. Потебні, його концепція сутності природи живої людської мови значною мірою все ще не оцінена, не пояснена. Існують різні погляди щодо осмислення положень цієї теорії мови. Потебню вважають й інтерпретатором В. фон Гумбольдта з кореляцією на час і східнослов'янські мотиви, і дослідником із принципово іншим, ніж у німецького вченого, містико-теологічним та глибоко динамічним баченням божественно-людської сутності

мови. Так, Ф. С. Бацевич у своїй праці зазначає, що загалом поділяючи погляди В. фон Гумбольдта, за якими мова і духовна сутність людини нерозривно пов'язані, О. О. Потебня вважав його ідею про тотожність мови і духу народу логічно Олександр Потебня: сучасна рецепція суперечливою. Він приймає іншу думку німецького вченого, зокрема про те, що мова зароджується у таких глибинах людства, що її ніяк не можна вважати витвором народів Кожен із дослідників розуміє «неможливість редукування сутності мови тільки до людського чинника. Для обох учених поза людською сутністю мови залишається якийсь важко вловимий, складно формульований «позалюдський залишок». Однак, на відміну від Гумбольдта, О. Потебня сміливо формулює тезу про вищу сутність мови як відображення Божественного Логоса» Зусилля В. Гумбольдта утримати не тільки для практики, а й для теорії людське походження і розуміння сутності мови є марними, на думку О. О. Потебні, оскільки неможливо в людському дусі, з якого німецький вчений виводить мову, уявити нічого вищого від нього самого, нічого такого, з чого б поряд могли впливати мова і духовні особливості народу.

І звідси постає найважливіший для всієї концепції О. О. Потебні «цілком логічний (стосовно попередніх аргументів) висновок про те, що мова є справою божественною не в тому сенсі, в якому можуть бути названі божественними всі витвори, які неодмінно виникають із властивостей людського духу (наприклад, поезія): мові немає нічого рівного, окрім самого духу; разом з духом вона сягає Божественного начала» Теорія божественного походження мови – рання концепція Олександра Потебні. Він розмірковував над двома тезами: 1) Бог в образі людини був учителем перших людей; 2) мова відкрилася першим людям через їх власну природу. Перше твердження, на думку вченого, містить у собі внутрішню суперечність, що робить теорію бездоказовою. Концепція виходить із того, що Бог говорив, а люди розуміли Його. Але ж, зауважує О. О. Потебня, люди могли розуміти цю мову лише за тієї умови, коли б вони або знали її, або ж могли створити власними силами. Учений писав: «мудрість, дарована колись людині без всяких зусиль з її боку, а водночас і невід'ємні від неї високі якості мови могли тільки забуватися і розгублюватися в наступних мандрюваннях людини по земній долі. Історія мови повинна бути історією її падіння». І далі: «Якщо мова, яка була надихана людині Божеством, менш досконала, ніж мова

людей, яким дана свобода помилитися згідно з їх природою, то «роль, яка відводиться Божеству в сотворенні мови, бліда в порівнянні з участю людини, що

не може бути узгоджена з чистотою релігійних вірувань» У пізнішій концепції природного походження мови О. О. Потебня розглядав мову не лише як засіб вираження чи оформлення думки, але й «як активний чинник формування думки, вибудови, конструювання духовного світу людини». Мова орієнтує і спрямовує думку, виражає цінності й ідеали, наприклад, етичні, естетичні. Переосмислюючи гумбольдтіанську візію «духу народу», Потебня вважав вивчення напрямів народної думки, зумовлених мовою, найвищим завданням мовознавства. Отже, лінгвофілософська концепція О. О. Потебні посідає важливе місце у вітчизняній гуманітаристиці. Теорія мовної діяльності вченого, його твердження про те, що мовець не перекладає думки зі своєї голови в голову слухача, а лише збуджує його когнітивну сферу, дає поштовх для творення ним власних думок, внутрішньої форми, стало хрестоматійним.

Питання до контролю засвоєних знань

1. Які основні ідеї Аристотеля стали фундаментом для подальшого розвитку літературознавства?
2. Як змінювалися літературознавчі підходи в епоху Середньовіччя та Відродження?
3. Яку роль відіграли естетичні концепції класицизму у формуванні літературної критики?
4. Як романтизм вплинув на розуміння художнього образу та ролі автора?
5. У чому полягає суть філософсько-естетичних поглядів Гегеля щодо літератури?
6. Які нові підходи до аналізу тексту запропонували представники позитивізму?
7. Як структуралізм змінив уявлення про літературний твір як систему знаків?
8. У чому полягає внесок Олександра Потебні у розвиток психологічного та мовного аналізу літератури?
9. Як Потебня поєднував філософію мови з літературознавством?
10. Які ідеї Потебні залишаються актуальними для сучасної гуманітарної науки?

Тема 2. Становлення когнітивного літературознавства: модифікації у напрямку суб'єктивізації досліджень.

Філософське та психологічне підґрунтя нової літературознавчої парадигми. Точки зору на функціональність художнього стилю. Напрямки літературознавчої когнітивістики в Україні, в США та в західноєвропейських країнах.

Тривалий час літературознавство займалось переважно усталеними характеристиками жанру, прагнучи утворити якусь схему цих виділених різними способами ознак, проте сьогодні стало очевидним, що обертання у жанрологічних схемах одних лише усталених ознак не вичерпує зміст самої

категорії жанру. Спочатку в жанрології почали з'являтися праці, в яких увага зосереджувалась більше на трансформації жанру (А. Фаулер), ніж на стійких властивостях, канонах тощо. З появою та розвитком когнітивної науки картина жанрів істотно змінюється, оскільки тепер жанрологія здобуває не тільки право на констатацію плінних ознак як істотних в окресленні того чи іншого жанру, а й теоретичне підґрунтя мотивації цих плінних проте часом визначальних ознак.

Когнітивність, за Ф. Тайсон та Р. Тайсоном, - це межовий термін, який відсилає нас до будь-яких процесів, за допомогою яких ми здобуємо знання. Вони запропонували такими процесами розглядати: відчуття, впізнання, уявлення, символізування, судження, згадування, навчання, осмислення, розмисли тощо. Ж. Піаже вважав, що існує закон осмисленого зростання логічності мислення: сенсомоторна фаза - символізація - латентний період - операціональний синтез. Довіряючи йому, зауважимо, що вся система літературознавства є тому чудовою ілюстрацією. Когнітивна психологія спирається на уявлення про первісний (безсвідомий за З. Фрейдом) та вторинний (осмислений, усвідомлюваний Еґо) психічний процес, які в галузі жанрології не можуть застосовуватися, оскільки всі її категорії є породженням вторинного процесу. Психоаналітики запропонували розрізняти когнітивність і мотивацію. Дж. Арлоу і Ч. Бреннер виключали задоволення прагнень із сфери когнітивістики. Всіляко оперуючи поняттями первісного та вторинного психологічного процесу, психоаналітики різних шкіл прагнули конкретизувати їх когнітивне наповнення. Зокрема, Ш. Ференці й Е. Джонс представили цікаву схему розподібнення символічної еквівалентності та символічної репрезентації.

Когнітивне літературознавство використовує концепції і поняття когнітивної науки, яка почала укладатися в 50-60 рр. ХХ ст. Власне когнітивний підхід - виявлення когнітивної авторської системи твору. Для цього підходу характерний необмежений плюралізм точок зору. Проте, щоб "знайти автора" в творі, тобто виявити його когнітивну систему, необхідно дотримуватися певних методик, чому сприяє когнітивно-дискурсивний підхід. Ця методологічна концепція відображає головні проблеми літературознавства, представлені в межах бінарних опозицій, які в першу чергу потрапили у поле дослідження: "особа/соціум", "свідоме/безсвідоме", "час/простір", "земне/небесне", "смертне/безсмертне", "текст/метатекст". Останнім часом жанр/метажанр/архіжанр, жанр/вид/рід, жанр/модифікація /трансформація стають дедалі актуалізованішими категоріями сучасного літературного аналізу. На зміну бінарним опозиціям приходять тріадичні мікросистемні членування, що засвідчує світоглядні зміни, а отже й зміни методологічного плану в літературознавстві та жанрології.

В аспекті когнітивного літературознавства жанрологічна парадигматика розпочинає нове існування. Хоча, слід зазначити, що витoki когнітивного підходу до жанру треба, мабуть, рахувати від формалістів. Дуже важливою якістю нового дослідницького поля, що відкривається у наш час, є - в сенсі кунівської "зміни гештальта" - його неочевидна раніше наочність, елементарність і базисний характер відмітних ознак твору мистецтва - відчутності, виразності (на противагу елементам повсякденної дійсності). Саме

Т. Кун у книзі «Структура наукових революцій» подав оригінальну схему розвитку знання, запропонувавши терміни допарадигмального та парадигмального розвитку науки. Зокрема, вчений твердив, що гештальт - це ядро наукової революції, зміна якого відбувається не раптово, їй передують накопичення альтернативного знання. Крім того, він надавав перевагу дослідженням, які мають виразну функцію впорядкування та систематизації. "Гештальт - слово німецького походження, термін психоаналітичної науки, який означає інтегроване ціле, функціональну структуру, що впорядковує, узгоджуючи з притаманними їй законами, різноманіття окремих явищ; завершена сутність (зокрема, організм), значима та організована більше, ніж проста сума складових її частин"⁶⁹⁰. Отже, нова жанрологія народжується на межі переродження допарадигмальної системи науки - на парадигмальну. Процес цього переродження започаткований був формалістами.

Р. Уїтлі показав, що когнітивна інституціоналізація припускає існування елементарних рольових очікувань у сфері отримання і демонстрації знання; чим вищий ступінь узгодження подібних установок, тим більше відповідає дисципліна критерію «парадигмальності». Погоджуючись із ним, ми можемо твердити, що для перетворення літературної теорії серед інших детермінант розвитку характерна перевага саме соціальних чинників над когнітивними (правило, сформульоване для дисциплін з високим ступенем когнітивної невизначеності). Когнітивний підхід приходить у літературознавство в ситуації протидії деконструктивного /феміністичного/ постструктурного розпаданню аналітичних категорій та синергетично-містичної їх синкретизації, хоча в обох випадках категоріальні систематизації потребують вдосконалення, сама по собі ця ситуація нашою вухала на подолання методологічної дихотомії. Весною 2001 р. на круглому столі за участю М. Холквіста в Йельському університеті відомий літературознавець, фахівець заявив, що значення літературознавства стрімко падає, і наполегливо рекомендував славістам шукати вихід у взаємодії з "точнішими" науками насамперед тими, які досліджують проблему пізнання. Вчені дійшли думки, що тільки когнітивна революція в галузі літературознавства може його порятувати від абсолютного та остаточного занепаду.

А. Річардсон зайняв достатньо жорстку позицію відносно перспектив когнітивного літературознавства у своїй рецензії на книгу відомого літературознавця-когнітивіста М. Тернера "Літературна свідомість": «Коли буде написана історія думки останніх десятиліть ХХ століття, англійська теорія літератури і літературна критика, ймовірно, будуть згадані лише в одних-двох іронічних примітках. Учених майбутнього напевно потішать численні викладачі англійської мови і літератури, які билися над загадками людського чинника, конструювання суб'єкта, отримання мови і свідомості, ледве підозрюючи або взагалі не відаючи про фантастичний прогрес психології, лінгвістики, філософії свідомості і нейрології - наук, чиї досягнення і складають справжню історію англоамериканського інтелектуального життя з 1950-х рр. до цього дня. Ці області знання, рухаючись до об'єднання (разом із наукою про штучний інтелект) під загальною назвою "когнітивістика" або "когнітивні нейродисципліни",

відмовилися майже від всіх положень сосюрівських і фрейдівських уявлень про мову і свідомість. Тим часом літературознавці часто будують свої дослідження на основі цих застарілих уявлень. А тим часом у дисциплінах, звідки ці уявлення колись були запозичені, склався новий, абсолютно інший комплекс орієнтацій і парадигм, породжений прогресом нейрології та інформатики, - наук, існування яких ще півстоліття назад навіть уявити було важко. Когнітивістські нейродисципліни стали найбільш вражаючим міждисциплінарним проектом нашого часу, що стрімко розвивається, але на кафедрах літературознавства про нього мало хто чув. Таке неучтво ганебне сьогодні і буде ще ганебнішим завтра»⁶⁸¹. Безумовно, це крайня позиція, проте вона зосереджує нас на проблемі впливу новітніх аналітичних методик, які приходять не з літературної галузі, та на проблемі їх вагомості/шкідливості щодо застосування у літературознавстві.

Останніми роками розгорнулась справжня кампанія по об'єднанню зусиль літературознавства і когнітивістики або хоча б зближенню їх. Створюються центри дослідження літератури із застосуванням когнітивного підходу, проводяться спеціальні пленарні засідання на великих конференціях міжнародного рівня, відповідні теми все частіше піднімаються у найавторитетніших виданнях англійського літературознавчого співтовариства. Журнал "Poetics Today" ще з 1991 р. охоче публікує роботи з когнітивістики і навіть випустив спеціальний номер на тему "Література і когнітивістська революція". У 2003 році з'явився спеціальний номер журналу "Style" - "Мова метафор у світлі когнітивістських підходів", що включає статті з такими назвами, як "Когнітивне картографування при аналізі літературного твору", "Зібрання просторів: концептуальна структура алегорії" тощо. Починаючи з 1996 року цю тенденцію відображає і журнал "Poetics" - на його сторінках щорічно з'являється дві-три роботи, засновані на когнітивному підході. З 2003 року в Римі видається «Журнал когнітивної філології».

На думку американського психолога Л. Фестінгера, одним із головних чинників, керуючих поведінкою людини, є когнітивний дисонанс - суперечності в знаннях, які породжують внутрішню тривогу і спонукають людину до дій, покликаних усунути цю суперечність. Сучасне літературознавство явно переживає такий дисонанс. Вся історія науки свідчить про те, що на ранніх стадіях становлення нової парадигми спостерігається створення альтернативних теорій. Як зауважував Т. Кун, "філософи науки часто демонстрували, що на одному й тому самому наборі даних можна звести більше ніж один теоретичний конструкт". Найпоширенішим виходом із ситуації жанрової кризи в сучасному літературознавстві було визнання існування певних аномалій жанру та прагнення ввести категорії, які б охоплювали кільканадцять попередньо відпрацьованих у літературному процесі жанрових структур (метажанр, метанарація). Отже, поява нової теорії починається із усвідомлення аномалії: стара парадигма більше не сприймається універсальною, деякі явища не поміщаються в її систему, цих явищ стає дедалі більше. Криза жанрології призвела до часткового заперечення її як галузі літературознавства (Б. Кроче, М. Бланшо). Отже, якщо під науковою революцією розуміти, за Т. Куном, зміну

понятійної сітки, то ми стоїмо на межі утворення нової понятійної сітки, засвідчуючи процес цієї зміни. Старі правила та стандарти виділення жанрів (жанрова парадигма) більше не задовольняють дослідників, відбувається «переключення гештальту». Специфікою сьогочасного існування теорії жанрів є її неусвідомлюваність, адже вона переважно не інтерпретується та не раціоналізується вченими, тобто становить неусвідомлюваний фактор наукової діяльності. Вчені відштовхуються від уявлень, одержаних в процесі навчання та послідовного викладу їх у галузевій літературі. Жанрологія втратила актуальність, відійшла на периферію науки. Проте когнітивна жанрологія має великі шанси вижити.

Ситуацію у жанрології можна охарактеризувати за допомогою фестінгерівського терміна "когнітивного дисонансу". Ситуацію когнітивного дисонансу характеризує зіткнення у свідомості суперечливих знань та переконань. Адже частина дослідників сучасності відмовилась від використання терміна "жанр", а частина продовжує розробляти всі жанрологічні категорії. Зітнулись до розуміння жанру: 1) як омертвілої категорії, яка вже не може характеризувати літературний процес та 2) як категорії перспективної, яка потребує оновлення у відповідності до розвитку сучасної теорії.

Якщо когнітивна психологія виникла в 50-60-х роках ХХ ст., то когнітивне літературознавство щойно почало свій розвиток. З позицій когнітивістики будь-яка інтерпретація в літературознавстві і є когнітивним процесом, не виключаючи й жанрологічну. Проте специфіка даного підходу ще сформована та усвідомлена не до кінця. Когнітивна інституціалізація галузей дослідження пов'язана з чіткістю і строгістю проведення меж проблемних ситуацій, з існуванням організуючого принципу, що структурує діяльність учених (певний інструментарій, методика і методи дослідження, дослідницька програма, наявність моделі досліджуваного об'єкту тощо).

Лише в теорії метафори когнітивістика посіла чільне місце, щодо жанрології - вона ще не була застосована. Когнітивна теорія метафори сьогодні є однією з найбільш актуальних у літературознавстві. Її суть можна викласти таким чином: метафора має когнітивну, смислотворчу, номінативну та художню функції; когнітивна метафора виникає внаслідок порушення предиктаних значень слів та створює полісемію; метафора є подвійною семантичною когнітивною моделлю; метафора і є когнітивною моделлю у ході наукового дискурсу; генералізуюча метафора є кінцевим результатом розвитку і в ній проступають предикати найбільш загального сенсу. "Словник тендерних термінів" твердить: «Згідно когнітивної теорії, що вивчає способи зберігання і обробки інформації в свідомості людини, метафора - один з основних способів пізнання світу, коли ми думаємо про одну сферу в термінах іншої, здійснюючи таким чином класифікацію реальності. Оскільки першою сферою людського досвіду є власне тіло, в психіці присутні образно-схематичні поняття, які усвідомлюються як деякі зрозумілі і Добре знайомі структури, виходячи з тілесного досвіду. Потім вони застосовуються до абстрактних понять. Окреслення таких абстрактних сфер і відбувається за допомогою тілесної

метафори, яка грає роль відсилання до знайомого...»⁶⁹³. Створено кілька класифікацій когнітивних метафор Дж. Лакоффом, Г. Стіном, Я. Ласло.

Активно розвивається нині така галузь як когнітивна семантика, заторкуючи лінгвістику та теорію метафори. Здобутки когнітивної лінгвістики сьогодні можна назвати значними, адже вона напрацьована систему когнітивних категорій аналізу, навіть з цього приводу упорядкований "Короткий словник когнітивних термінів" (1997)⁶⁹⁴. Народження когнітивної лінгвістики відносять до 1989 року, коли відбувся симпозиум у Дуйсбурзі.

За визначенням Р. Шепарда, когнітивістика - це наука про системи презентації знання та одержання інформації. Вона досліджує найбільш загальні принципи, які керують ментальними процесами. Звернімося до характерної термінології когнітивістики. В типологічній когнітивній граматиці часто вживаються терміни «концептуалізація» та «категоризація». Концептуалізація означає фіксацію в свідомості людини певних сенсів, вона є осмисленим конструктором предметів, явищ, які відтворюють світ як уявлення про нього, у вигляді концептів. Категоризація - це дещо зворотній процес, оскільки означає поділ світу на категорії, виявлення в його структурі класів, груп, категорій різних об'єктів та подій. Концепт також може бути категорією. У пізнавальному аспекті категоризація - це ще й процес співвіднесення об'єкта чи події з певною категорією.

Основою когнітивістики служить концепт. Саме на його основі формуються класи та категорії. Концепти служать ніби еталоном порівняння та категоризації щойно пізнаних предметів та явищ, які внаслідок такого порівняння ідентифікуються як представники певного класу або категорії або як елементи інших категорій. Концепти можуть бути вербалізованими і невербалізованими. Когнітивістика подарувала уявлення про структуру концепту. Ядро концепту складають конкретно-образні характеристики, які є результатом чуттєвого сприйняття світу, його буденного аспекту. Абстрактні ознаки є похідними стосовно конкретно-образних. Зміст концепту зазнає певної «стандартизації» на загальнонаціональному чи колективному рівні. Отже концептуальний аналіз передбачає звернення до сенсів, які можуть фокусуватися як окремими словами, так і словосполученнями, типовими пропозиціями, конкретними висловлюваннями, окремими текстами і навіть циклами текстів.

Певним здобутком когнітивної семантики стали теорія прототипів (Е. Рош), теорія когнітивних моделей (Ж. Фоконьє) та теорія фреймів (Ч. Філлмора). Прототип у когнітивістиці - це категоріальний концепт, який прояснює наше уявлення про типовий член якоїсь категорії. Оскільки когнітивістика спирається на гештальт, то потрактування концепту може бути таким: концепт - це складова системи, яка утворює гештальт. Гештальт поєднує всі типи концептів, не залежно від того, на якому етапі понятійного акту той чи інший концепт виділився, актуалізуючи свій образний, схематичний та фреймовий рівні. Гештальт передбачає й різні комбінації цих концептуальних сутностей.

Е. Рош сформулювала основні постулати прототипного підходу ще у 70-х роках минулого століття, а саме:

- Реальний світ не хаотичний, а структурований певним чином; існуюча система понятійних категорій його відображає;
- Окремі елементи цих категорій рівнозначні; проте існують більш типові - прототипи, та менш типові;
- Все групується навколо прототипів;
- Приналежність об'єкта до категорії визначається його подібністю до прототипу;
- Градація прототипних характеристик зумовлює градацію елементів категорії, які можуть утворювати безперервний континуум;
- Внутрішня структура категорії визначається різноманіттям характеристик, що організовані за принципом «родової спільності»;
- Прототипові елементи одних категорій максимально відрізняються від прототипних елементів інших категорій.

Фреймом називають великий за обсягом багатокomпонентний концепт. Наприклад, «театр» є фреймом, або ж - концептом, який вміщає поняття «зала», «каса», «партер» тощо. Фрейм охоплює знання про стереотипну ситуацію. Ч. Феллімор переконував, що "фрейми інтерпретації можуть бути введені в процес опанування текстом внаслідок їх активації інтерпретатором або самим текстом. Фрейм активізується, коли інтерпретатор, намагаючись виявити сенс фрагменту тексту, виявляється здатним приписати йому інтерпретацію, розмістивши зміст цього фрагменту в модель, яка відома незалежно від тексту"⁶⁹⁶. Застосуванням методики фреймового аналізу вчений намагався систематизувати площину смислопородження, так з'явилась фреймова семантика, яка поділяється на Р-семантику та І-семантику, тобто: семантику розуміння та семантику істини. Сам фрейм одержав доволі чітке теоретичне наповнення. Він є (1) одиницею знання навколо концепту, (2) структурою даних для відтворення стереотипної ситуації, (3) типом когнітивної моделі, (4) структурою знання навколо певної форми. Фактично, фреймова семантика вийшла за межі мовознавства, прагнути дати пояснення, яким чином здійснюється взаємодія семантичного простору мови та простору знання, розуміння.

Можна також доволі чітко визначитися і з типом фреймової структури. Виділяють 5 таких типів: 1) предметноцентричний фрейм - система препозицій, де до одного й того ж логічного суб'єкта стосуються кілька логічних предикатів; 2) акціональний фрейм - конститuentами є декілька предметів; 3) патронімічний фрейм - виключає предметні сутності, демонструє взаємовідношення ціле - частина; 4) гіпонімічний фрейм - демонструє родові взаємовідношення предметних сутностей, екзистенцію видових відмінностей; 5) асоціативний фрейм - відношення подібності. Віділяючи фреймові взаємовідношення на рівні жанру можна стабілізувати всю систему та створити «зріз» будь-яких її станів.

Теорія когнітивних моделей Ж. Фоконьє та Дж. Лакоффа базується на уявленні про існування ментальних просторів, які структуруються когнітивними моделями. Під ментальним простором при цьому розуміється певний простір людського мислення, де здійснюється концептуалізація, що охоплює наші уявлення про реальні ситуації та події минулого або й майбутнього (гіпотетичний

синтез). Ментальний простір має суто когнітивне значення. Він не існує поза людським мисленням. Дж. Лакофф наголошував: "Основна відмінність ментальних просторів полягає в тому, що вони за своєю суттю концептуальні. Простори, які не наділені онтологічним статусом поза мисленням, очевидно, не відіграють ніякої ролі в об'єктивістській семантиці. Ментальний простір на відміну від ситуацій або ймовірних світів не належить до числа таких сутностей, яким за зразок служить реальний світ чи його частина"⁶⁹⁷. Чисельність когнітивних моделей, як їх визначив Дж. Лакофф, обмежена: 1) образно-семантичні, 2) пропозиціональні, 3) метафоричні, 4) метонімічні, 5) символічні. Когнітивні моделі набувають великої ваги завдяки здатності органічно вплітатися в межі доконцептуальної структури. Іншими словами, породжені в наш час когнітивні моделі спрацьовують на матеріалі, щодо якого вони не конструювалися, а отже, вони мають всезагальний сенс як певні логіко-ментальні структури.

Центральною ідеєю когнітивістики стало уявлення про те, що наші знання організуються за допомогою певних структур - когнітивних моделей. Фрейм, прототип, категорія - це лише наслідки такої структури нашого мислення. Ця ідея проступає в теоріях метафори Дж. Лакоффа й М. Джонсона, в когнітивній граматиці Р. Ленекера, в теорії ментальних просторів Ж. Фоконьє, в теорії протитопів Е. Рош та ін. Тож будь-яка категоризація світу, у будь-якій галузі науки здійснюється за допомогою когнітивних моделей та схем. Такий підхід у жанрології може дати не просто нову систему жанрів, а систему жанрів із когнітивною мотивацією, яка має універсальний сенс. Універсальність у даному випадку гарантується всезагальністю людського мислення та стійкістю його ментальних схем.

Утворення своєрідного жанрологічного конструкту літератури на засадах когнітивістики передбачає створення когнітивної моделі, що буде складатися з категорій та концептів жанрологічного плану, виділених на основі здобутків допарадигмального періоду існування жанрології (теоретичні джерела) та спостережень, наприклад, над сьогодишнім романом у синхронії (художні джерела постмодернізму). Сама по собі категорія жанру є наслідком когнітивної діяльності людини, адже вона не існує в природі, є абстрактно-логічною. Поява жанру в історії літературознавства зумовлена прагненням людини осмислити мистецький процес, ідентифікувати в ньому істину. Тож в жанрології простежуються закономірності і семантики пізнання, і семантики істини. Жанрологія як теоретична дисципліна належить до концептуальних, а отже - когнітивних. Когнітивний підхід до жанру від початку означає міждисциплінарний механізм аналізу, оскільки когнітивні конструкти є властивістю мислення взагалі, а не лише літературознавства. Побудована на такому підході схема жанрів має враховувати стійкі й плинні властивості, а також повинна спрацьовувати на матеріалі пізніших епох літератури. Наголошую, що когнітивний підхід дає можливість врахувати плинні ознаки жанру, адже саме ними сповнені сучасні романи, проте це не означає, що ці плинні ознаки жанру не є повторюваними. Можемо гіпотетично передбачити, що плинні ознаки жанру також становлять його усталену схему відтворюються в історії літератури, проте

з більш хронологічно тяглою послідовністю, яка може буди вичленована лише за умови введення концептів великого узагальнення.

Нарешті, слід зазначити, що когнітивна теорія жанру спирається на стійкі властивості «жанрового мислення», що пов'язане з уже існуючою концепцією того чи іншого жанру, навіть концепцією його еволюції. Тож передбачається, що жанри мають певну структуру, репродукуються за певних умов, мають насамперед понятійно-комунікативне спрямування, трансформуються за рахунок аглютинації/контамінації концептів, асимілюють.

Питання до контролю засвоєних знань

1. Які філософські та психологічні передумови сприяли виникненню когнітивного літературознавства?
2. У чому полягає сутність когнітивного підходу до аналізу художнього тексту?
3. Як суб'єктивізація впливає на інтерпретацію літературного твору в когнітивній парадигмі?
4. Яку роль відіграє читач як когнітивний агент у процесі сприйняття тексту?
5. Які когнітивні моделі використовуються для пояснення художнього стилю?
6. Як концепти, фрейми та метафори функціонують у художньому тексті згідно з когнітивною теорією?
7. Чим відрізняється когнітивне літературознавство від традиційних форм літературної критики?
8. Які напрями когнітивного літературознавства розвиваються в Україні?
9. Як когнітивна поетика реалізується в дослідженнях американських та європейських науковців?
10. Які перспективи має когнітивне літературознавство в контексті міждисциплінарних досліджень?

Тема 3. Когнітивна теорія метафори в літературознавстві XXI століття.

Формування теорії метафори як когнітивної науки. Поняття когнітивного дисонансу, концепту як фундаментальних для когнітивістики. Методи герменевтичної інтерпретації метафор у художньому творі.

Когнітивна лінгвістика - напрям мовознавства, який фокусується на двох взаємопов'язаних векторах дослідження: 1) з одного боку, мова розглядається як різновид пізнавальної (когнітивної) діяльності, тобто як засіб отримання, зберігання, обробки, переробки й використання знань. Такий підхід спрямований на дослідження способів концептуалізації й категоризації певною мовою дійсності і внутрішнього досвіду; 2) з іншого боку, через мовні явища досліджуються когнітивні механізми та структури людської свідомості. Становлення К. Л. як мовознавчого напрямку відбулося на Міжнародному симпозіумі 1989 р. у Дуйсбурзі (Німеччина), де було започатковано видання

журналу «Когнітивна лінгвістика» і Створено Міжнародну асоціацію когнітивної лінгвістики. Мета напряму - створення цілісної картини процесів мовлення, мислення та інтелектуальної поведінки людини.

Згідно з когнітивною лінгвістикою, знання представлено у формі концептів, Концепт - інформаційна структура свідомості, різносубстратна, певним чином організована одиниця пам'яті, яка містить сукупність знань (вербальних і невербальних) про об'єкт пізнання. Концепт - це оперативна змістовна одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку, всієї картини світу, відображеною у психіці людини. Ядром концепту є поняття, фіксоване у вигляді пропозиційних структур і позначене номінативною одиницею. Слово є засобом доступу до концептуального значення.

Основні напрями (фокуси) досліджень К. Л.:

1) Теорія когнітивних моделей (фреймова семантика). Розроблена Дж. Лакоффом в аспекті вивчення ментальних просторів та когнітивних моделей, що їх структурують. Ч. Філмор називав ментальні простори фреймами, які можна визначити як структури, що репрезентують стереотипні ситуації у свідомості мовця і є підґрунтям для розпізнавання нових ситуацій. Фрейм є структурною організацією концепту. Фрейм складається з вершини (теми), слотів або терміналів, які заповнюються пропозиціями. Основною одиницею збереження інформації є пропозиція. Крім фреймів, для опису ментальних операцій у свідомості комуні кантів використовуються терміни сценарій, скрипт, ситуаційна модель, ментальна модель тощо. Наприклад, фрейм відрізняється від сценарію тим, що є структурою з декларативно орієнтованим знанням у вигляді описів-дескрипцій (фрейм «батько» - структура знань і уявлень, пов'язаних з цим поняттям), а сценарій - структура з процедурно-орієнтованим знанням, що використовується як концептуальний план-інструкція з застосування фрейму. Зазвичай сценарій репрезентований словами, у значенні яких містить певна динаміка розвитку подій, схема якихось дій: лекція, залік, весілля, гра, вечерея. Кожний сценарій має певних виконавців ролей, учасників. Фрейми і сценарії є типовим і загальнодоступним для даної культури знанням - на відміну, наприклад, від ситуаційної моделі, що структурують особистісні знання, досвід тощо. Використання ситуаційних моделей пояснює, чому учасники виявляють імпліцитну інформацію тексту - у такому разі вони залучають відповідні фрагменти ситуаційної моделі.

Приклад аналізу фрейму: Фрейм "ХВОРОБА" містить такі основні слоти: назви хвороб (AIDS, herpes, syphilis і т. ін.) із можливим зазначенням їх рис (термінал «якість»: life-threatening illness) та способу дії (invades, kills); поширення ХВОРОБИ, що позначає місце дії хвороби (термінал організм людини, що представлений номінаціями клітин, частин тіла, внутрішніх органів людини, тканин: body, cells, kidneys, blood і т. ін.); людина, що містить два основні термінали: хворі (-infected, ill persons) та нехворі (healthy/ HIV-negative people); МЕТА, що позначає "мету" вірусу, яка полягає у "захопленні" організму та подоланні опору імунної системи; психологічні зміни (depression, neurosis), фізіологічні зміни (з одного боку, послаблення внутрішніх сил організму - the

immune system deteriorates, а з іншого, - їх мобілізація для боротьби із вірусом - а strong cellular immune response).

2) Когнітивна метафора. Діяльнісна теорія когнітивної метафори розроблена американськими мовознавцями Дж. Лакоффом та М. Джонсом. Згідно з теорією, метафора є використанням знаку однієї концептуальної сфери на позначення складника іншої і притаманна не лише художньому дискурсу, але й повсякденній мові і мисленню людини. Концептуальна сфера, що постачає знання, які переносяться до іншої сфери, називається донорською зоною, сфера, що запозичує - реципієнтною.

Приклад аналізу: якщо донорською зоною метафоричних сполучень із словом «conversation» є сценарій «подорож» (відповідно, реципієнтною - сценарій розмови), то іменник «conversation» набуває метафоричного значення руху й здатності вступати у сполучення з прикметниками, які описують різні аспекти руху, такі як напрям, засіб, або манеру рухатися, притаманну суб'єкту дії.

3) Теорія семантичних прототипів. Теорія семантичних прототипів (семантика прототипів) існує як галузь когнітивної лінгвістики з 70-их років ХХ ст. завдяки працям Е. Рош та її однодумців. Прототипи - смислові кванти, що характеризують спільні риси у людській концептуалізації світу. На думку Е. Рош, прототип виконує роль культурно-обумовленого асоціата певної узагальнюючої категорії. Згідно з А. Вежбицькою, прототип має віддзеркалювати концептуально суттєві якості нашого уявлення про об'єкт. Прототипи визначаються в прототипній семантиці як екземпляри класу, які краще за все відображують його типові ознаки. Однією з головних ознак семантичних прототипів є наявність центрального представника категорії (прототипа). На його основі структурується уся категорія і визначаються її складові елементи.

Класифікація прототипів, за Дж. Лакоффом [45, с.32-36], включає, серед іншого:

1. Типові приклади, як в пропозиції "Вільшанки і горобці - типові птахи".
2. Соціальні стереотипи (політичні, ідеологічні, гендерні, етичні тощо).

Приклад етнічних стереотипів:

Австрія венський вальс Альпи мирная страна мир музыки лыжи балы опера
Моцарт Англия туман Шекспир чаепитие особый юмор Оксфорд Кембридж
джентльмен хорошие манеры Бейкер-стрит зелёные лужайки замки привидения
футбол Венгрия красный перец Кальман жареный гусь странный язык
Германия пиво и сосиски пунктуальность Гитлер качество точность
пруссские солдаты война берлинская стена университеты Гёте Греция мифы и
Боги Олимпийские игры античность оливки Древняя Греция колыбель
цивилизации то, что мы знаем с детства морепродукты

Дания Гамлет сказки много островов русалочка Андерсен гадкий утёнок
Испания коррида Гойя Эль Греко быки солнце темперамент фиеста сиеста
Сальвадор Дали Италия спагетти пицца Возрождение Рим папа римский
венецианский карнавал опера макарони каналы католицизм

Финляндия Санта Клаус сауна много озёр тишина зима олени лосось

Франция мода вино духи революция любовь любезность обходительность
аристократия свобода равенство искусство кухня шампанское Шанель № 5

увидеть и умереть Швейцария часы банки курорты точность шоколад горы
Швеция АББА Карлсон «Электролюкс» мирная страна бывшая владычица
морей «Вольво» шведская семья хоккей викинг

4) Когнітивна теорія літератури (когнітивна поетика). Мета когнітивної теорії літератури (або когнітивної поетики) □ розкрити ті когнітивні процеси, на основі яких відбувається продукування, сприйняття та інтерпретація тексту.

Основні напрями когнітивної лінгвістики: когнітивна семантика - розглядає значення як ментальне явище, пов'язане із способами отримання, збереження і обробки інформації. Вивчає концептуальну природу значення; описує концептуальну метафору, прототипну природу значення, когнітивно обґрунтовує механізми лінгвістичних явищ (полісемію тощо) + концепція ментальних просторів Ж. Фоконьє і М. Тернера та ін.

Когнітивна прагматика (у подальшому - інтегрується в когнітивну теорію дискурсу): вивчає взаємодію всіх чинників комунікативної взаємодії суб'єктів (ситуативних, соціокультурних, статусних тощо) із лінгвокогнітивними. Визначаються когнітивні чинники інтерактивності комуні кантів, когнітивні параметри комунікативних ролей, когнітивний план стратегій і тактик тощо. Основоположник - голландець Тойн ван Дейк, який впроваджує поняття когнітивної моделі обробки дискурсу, що включає: Ситуаційна модель (узагальнене особистісне уявлення комуні кантів про клас ситуацій, схожих з представленою у дискурсі). Контекстуальна модель (суперструктура) - уявлення учасників дискурсу про форму комунікації, що включає не лише конвенційно-структурні характеристики тексту / дискурсу (тип вербального втілення, тематичну складову і стиль), але й контекстуальні характеристики у вигляді знань співрозмовників про відносно константні (здатні відтворюватися в певних обставинах) комунікативні характеристики класу ситуацій, подібних з представленою в дискурсі: про норми комунікації та інтеракції в певній сфері спілкування, про комунікантів, їх стереотипні ролі, взаємовідносини, цілі, стратегії, установки, ідеології. Макроструктура - заданий ситуаційною моделлю «абстрактний семантичний опис глобального змісту дискурсу» або його найбільш значущих в концептуальному відношенні фрагментів; топікальна інформація, яку можна витягти за допомогою резюмування тексту або розмови, якщо до нього «додати» імплікації і імплікатури. Макропропозиція - реалізація макроструктури (як одиниці ментального плану) в семантичній організації тексту, результат узагальнення послідовності пропозицій на основі макроправил - правил редукції і організації інформації.

Мета когнітивного аналізу дискурсу - виявити особливості подання події в ситуаційній моделі автора / мовця і вплив його дискурсу на соціокультурні уявлення (інтерпретативні фрейми) адресатів.

Приклад когнітивного аналізу комунікативних ролей: Оперативна роль «дитина» є реалізацією ролі «професор-інтелектуал» на основі спільності таких пропозицій концептуального плану ролей, як «є безпорадним», «потребує опіки»; «за нього потрібно вирішувати», «його слід вчити». Розподіл у рольову категорію «дитина» базується на мовленнєвій поведінці одного з комунікантів, яка виявляє предикативні ознаки «довірливість» («You signed papers - did you read them?» «No,

I took your word»), «виправдання» («God! I'm sorry»... «I don't want to make trouble»), безпорадність, що конституують пропозиції фрейму «дитина». Компонентом ролі є статусні відносини з комунікативним домінуванням «дорослого», який використовує жанри повчального дискурсу, і субординацією «дитини». За спільною когнітивною характеристикою «безпорадність», що імплікує необхідність опіки, встановлено гомогенність комунікативних ролей «дитина», «старий» і «психічно хворий». Розподіл у такі рольові категорії зумовлює використання жанрів повчального дискурсу з ілюцією «опіки» і нав'язування протилежній стороні певної моделі поведінки.

Питання до контролю засвоєних знань

1. У чому полягає основна ідея когнітивної теорії метафори Дж. Лакоффа та М. Джонсона?
2. Як когнітивна метафора відрізняється від традиційного розуміння метафори як стилістичного засобу?
3. Які типи когнітивних метафор виділяють сучасні дослідники?
4. Як метафора допомагає структурувати ментальні моделі автора та читача?
5. Яку роль відіграє метафора у формуванні концептуального простору художнього твору?
6. Як когнітивна теорія метафори застосовується в аналізі поетичних текстів?
7. Які приклади когнітивних метафор можна знайти в сучасній українській літературі?
8. Як когнітивна метафора впливає на емоційне сприйняття тексту?
9. Які міждисциплінарні зв'язки має когнітивна теорія метафори (з нейронаукою, психологією, філософією)?
10. Які перспективи розвитку когнітивної теорії метафори в літературознавстві ХХІ століття?

Тема 4. Теорія прототипів, когнітивних моделей, фреймів у літературознавстві ХХІ століття.

Основні постулати теорії прототипів (Е.Росс), когнітивних моделей (Ж.Фоконьє), фреймів (Ч. Філлмор) та їхнє застосування у літературознавстві. Осмислення художнього твору в координатах концепції прототипу.

Когнітивне літературознавство (cognitive literary criticism) постало як інтердисциплінарна галузь дослідження художніх текстів, котра межує із цілим спектром суміжних наук та підходів. Зважаючи на виникнення дисципліни наприкінці ХХ століття, варто звернути увагу на можливість застосування теоретичного інструментарію до творів різних історико-літературних епох. Оскільки когнітивістика співвідноситься із особливостями мисленневих операцій та більшою мірою пов'язана із високим вмістом художньої уяви, прикметним видається зауважити на складності впровадження методологічної літературознавчої основи когнітивних стратегій до давнього періоду. Так,

Середньовіччя на теренах Київської Русі зокрема і в європейському просторі загалом характеризується формуванням специфічного ментального простору, котрий був наслідком інтеграції християнського світогляду Візантії через посередництво Болгарії. Тому при аналізі особливо проповідницької спадщини Київської Русі потрібно зважати на когнітивні способи освоєння дійсності саме в оригінальному художньому вимірі книжників. Під загальною назвою когнітивного літературознавства криється величезна кількість когнітивних стратегій дослідження художніх текстів, до того ж це – відкрита галузь до впровадження інноваційних здобутків когнітивістики, тому чисельність підходів щодня зростає. Серед найважливіших вчених обраного для аналізу напрямку можемо назвати М. Тернера – теорія концептуальної інтеграції, Дж. Лакоффа, М. Джонсона – теорія концептуальної метафори, Г. Сімона – літературна критика (когнітивний підхід), Л. Фестінгера – теорія когнітивного дисонансу, А. Річардсона – історія і методологія когнітивного літературознавства, Е. Спольські – теорія когнітивної культури, П. Стоквелла – когнітивна поетика, Р. Цура – експресивні аспекти поетичної фоніки та літературної метафори, Ж. Стіна – метафора в когнітивній лінгвістиці, а також М. Г. Фрімен, Д. Хермана та Дж. Калпепера.

У цьому випадку слухними видаються зауваги Т. Бовсунівської, котра зазначає, що когнітивістика, перш за все, дала уявлення про структуру концепту. Адже до ядра концепту входять конкретно-образні характеристики, що виникають внаслідок чуттєвого сприйняття світу, другим же ступенем – похідним від них є

абстрактні образи, які на загальнонаціональному рівні зазнають певної «стандартизації». Таким чином, на підставі концептуального аналізу окреслюється концептуальна картина тої епохи, яка цікавить дослідника, а сам концептуальний аналіз передбачає звернення до типових слів, словосполучень і навіть текстів, що відображають єдність авторської інтенції та об'єктивації реального стану речей. Дослідники когнітивної культурології О. Режабек та А. Філатова зазначають на особливостях концепту як одиниці колективного знання/свідомості, що апелюють до високих духовних цінностей, така когнітивна одиниця має мовне вираження та позначається етнокультурною. При вивченні літератури Київської Русі слід враховувати теоцентричний тип світогляду, який формує на основі типології дискурсів у межах релігійного впливу винятковий у порівнянні з іншими епохами домінантний християнський концепт. Враховуючи критерії вчених до типології концептів, можемо окреслити християнський концепт у вигляді схеми: християнський концепт → культурний, лінгвокультурний, культурно-специфічний, недискретний, релігійний, текстовий, універсальний. Здійснення філологічного аналізу тексту неможливе без вивчення основних теорій, принципів та аспектів аналізу. Звичайно, йдеться про парадигму підходів до концептуального освоєння художнього твору. На думку Л. Бабенко, вагомим внеском вважаються досягнення психолінгвістики та традиційної стилістики. Цей комплекс дисциплін, направлений на дослідження смислового сприйняття мовленнєвого повідомлення і тексту, впевнено доводить, що читач сприймає текст концептуально, у його смисловій цілісності. Пошук

прихованих смислів про спосіб переробки інформації міститься, за словами О. Вовк, у методі когнітивного мапування. Концептуалізація на основі когнітивного мапування орієнтується на пізнавальний процес, пов'язаний із одержанням і репрезентацією інформації, за умови, що спостерігач активно взаємодіє із навколишнім середовищем, а не займає споглядальну позицію. Когнітивну поетику цікавить художнє мислення, ментальні характеристики продукування «поетичного», авторська свідомість, закономірності використання концептів для втілення художнього задуму. Відтак, лінгвокогнітивний механізм породження концептів у образному втіленні шляхом аналогового мапування якнайкраще відтворює мотиви авторського замислу творення тексту та стратегію формування базових концептів через визначений корпус стилістичних засобів. Спираючись на працю Дж. Лакоффа і М. Джонсона «Метафори, якими ми живемо», система концептуальних метафор дуже чітко пояснює когнітивний процес аналогового мислення, яке віднаходить у мовному плетиві онтологічно споріднені поняття і поєднує їх у зіставні відношення. Спосіб мапування у сучасній когнітивній науці є, по-перше, у виразним прикладом структуризації знань, а, по-друге, визначальним вектором у загальному процесі осмислення людиною одних об'єктів чи явищ крізь призму інших. Крім того, аналогове мапування як когнітивна операція, що споріднена з різними видами поетичного мислення, має справу не лише із метафорами, але й метонімією та оксимороном. Це зумовлюється метою витворення поетичних образів: перенесенням ознак чи властивостей з одного явища на інше, заміщенням одного поняття через інше чи парадоксальним застосуванням взаємовиключних понять. Залучення методів когнітивного літературознавства до зразків давньої літератури не є поширеним у науковому просторі, дослідники більше схиляються до виділення окремих концептів та аналізу їх у компаративному аспекті з іншими епохами або намагаються прослідкувати еволюцію самого поняття «концепт» і залучити послідовно деякі тексти з кожної із часових віх літературного поступу.

Завдання, які ми маємо на меті вирішити, це залучити когнітивні стратегії до аналізу давньоруських текстів. Мова йде про аналогове мапування на основі проповідницької спадщини, котра найяскравіше презентує образне втілення базових концептів середньовічної картини світу. Крім того, вважаємо за потрібне застосувати лінгвокогнітивний підхід мапування у всьому розмаїтті його видів, щоб з'ясувати специфіку комбінування християнських концептів у авторській свідомості найвизначнішого проповідника доби – Кирила Турівського. Атрибутивне (ознакове мапування) – це когнітивна операція, за якої проектуються ознаки, якості, характеристики, властивості, що містяться в сутності одного явища на інше. «Агнеца, глаголю, кроткыя от язык люди, а унца кумирслужителя невѣрных стран...» – спосіб перенесення ознаки покірливості ягняти на новонавернених християн в антитетичному сполученні із ознакою загубленості, нерозуміння шляху, що притаманні поведінкових нормам телят, з якими порівнюються язичники. Релятивне аналогове мапування – пов'язане із проекцією відношень, найчастіше причинно-наслідкового зв'язку, на стилістичному рівні виражається за допомогою дієслівних метафор, котрі віддзеркалюють подібні емоції, стани чи почуття. «и птица бо, рече пророк,

обрѣте гнѣздо себе, олтаря твоя» – у сутності джерела гніздо відсутні ознаки подібності із олтарем. Специфіка художнього вибору образів полягає у представлення центральної частини храму як частини від Царства Небесного. Підставою для релятивного мапування є відчуття безпеки і захищеності, який виникає під час перебування пташенят у гнізді. Імпліцитне втілення метафори-символу птаха постає суміжним із душею християнина, котра в Царстві Небесному здобудеться на спокій, захищеність і рівновагу.

Ситуативним мапуванням називають продукування авторської творчості, яка розкриває проектування художніх ситуацій, станів чи подій, що мають відношення до фактів життя чи духовно-моральних роздумів на екзистенційну тематику. «Весна убо красная вѣра есть Христова, яже крещеніємъ поражаетъ чловѣчское покыестъство» – в основі уривку виокремлюється базова концептуальна метафора ВЕСНА –ЦЕ ВОСКРЕСІННЯ, однак розкриття метафори здійснюється через порівняння стану природи (весна) та стану душевної рівноваги віруючої людини, концепт ВІРИ проступає як основоположний для християнина та виконує таку ж функцію «життєдайності та пробудження» .

Субститутивне мапування – апелює до метонімічного осмислення концепту, орієнтується на декодування імплікативних зв'язків між референційними ознаками одного явища та іншого, полягає у заміщенні такої ознаки подібною в аналогічному співставленні. «Ныня мнишьскаго образа трудолюбивая бчела, свою мудрость показавши, вся удивляетъ» – приклад метонімічної реалізації процесу заміщення сукупного образу монашества шляхом порівняння із бджолою, яка уособлює вищу мудрість. Так, одиничний образ бджоли розкривається у ході когнітивної операції компресії низки концептуальних схем: МОНАШЕСТВО – ЦЕ ДУХОВНА МУДРІСТЬ, БДЖОЛА – ЦЕ ЖИТТЄВА МУДРІСТЬ, отже, ДУХОВНІСТЬ – ЦЕ МУДРІСТЬ. Текстова мапування – когнітивна операція, котра залучає різні види мапувань, є суміжною із параболічним художнім мисленням, яке проявляється у інтертекстуалізації відомих художніх образів та сюжетів; відшукування аналогічних ознак відбувається на рівні міжтекстових та внутрішньо текстових варіацій осмислення відомого образу та прецеденту в авторському втіленні. «ныняже присадися Христова вѣра в нашемъ невѣрьи, и уже держашеся корене Іосѣва» – інтертекстуальна когнітивна операція репрезентована стилістичною фігурою ремінісценції на образ шістнадцятого іудейського царя Іосію. Згідно із Старим Заповітом, це був очільник, котрий в основу правління запозичив методи царя Давида. За час його владарювання знищувалося ідолопоклонство, очищувалися від скверни храми та насаджувалися релігійно-моральні норми соціального життя народу. Відповідно, текстова мапування свідчить про тяглість традиції шанування живого Бога ще із доєвангельських часів. Так, дбайливе ставлення Іосії до морально-етичного життя людини уособлюється в образі кореня, який пустив пагони – прихильність руських князів до істинної віри – вже по прийняттю християнства .

Отже, концептуальний простір у реалізації концептуальних схем Кирилом Турівським свідчить про прагнення книжника упорядкувати знання теологічного

характеру про особистість Ісуса Христа та встановити відношення між високими духовними цінностями й уможливленням їх застосування в реальному житті. Помітно, що автор застосовує різні лінгвокогнітивні процедури, які виявляються частинами мисленнєвого способу обробки інформації в узагальненні, компресії і навіть інтертекстуалізації. Специфіка аналогового мапування в інтерпретованому тексті акумулює, на нашу думку, три принципи осмислення світу, адже в тексті представлений антропоморфний характер порівняння людини із природою, вкраплення антропоцентричного бачення в акцентуації на феномен олюднення божественної природи Христа та антропокосмічний, за якого високі духовні цінності (домінантні концепти ВІРИ та ЗНАННЯ) стають центром осмислення суцього. Подальші дослідження мають на меті визначити джерела інтерференції принципів художнього освоєння дійсності давньоруськими книжниками, встановити їх зв'язок із теологічним принципом сприйняття і обробки інформації та розширити корпус текстів для ґрунтового концептуального аналізу доби Києво-руського Середньовіччя.

Питання до контролю засвоєних знань

1. Що таке прототип у когнітивній теорії і як він застосовується в аналізі художнього тексту?
2. Які когнітивні моделі використовуються для інтерпретації літературних образів?
3. У чому полягає суть фреймової семантики і як вона допомагає розкривати зміст тексту?
4. Як прототипи впливають на сприйняття персонажів та сюжетних структур у літературі?
5. Які приклади фреймів можна знайти в сучасній українській або світовій літературі?
6. Як когнітивні моделі допомагають виявити культурні коди, закладені в тексті?
7. У чому полягає різниця між фреймом і сценарієм у когнітивному аналізі?
8. Як теорія прототипів змінює традиційне розуміння жанрової класифікації?
9. Які методи використовуються для ідентифікації когнітивних моделей у художньому стилі?
10. Які перспективи має застосування фреймів і прототипів у міждисциплінарному літературознавстві?

Тема . 5 Концепція жанрів у парадигмі когнітивістики.

Витоки жанрологічної парадигми в теорії гештальту (Т.Кун). Мнемотехніка жанрів. Когнітивні принципи категоризації жанрів.

Сьогоднішня жанрова теорія на Заході становить проблему проблем, оскільки більшість дослідників вважають категорію «жанру» настільки старомодною, що зовсім не вживають, а решта пропонує власне її тлумачення,

яке настільки різниться від традиційного з часів Аристотеля, що швидше заважає розумінню та сприйняттю літературного твору, ніж допомагає прояснити його художню природу та родо-видо-жанрову класифікаційну приналежність. Л. Чернець писала: «Існує точка зору, згідно з якою в літературі ХІХ - ХХ ст. спостерігається атрофія жанрів: жорсткі регламентовані структури все рідше використовуються письменниками, сприймаються як анахронізм, і головними представниками епосу, лірики і драми стають гнучкі «синтетичні форми» роману (повісті, оповідання), вірша, п'єси, які важко віднести до якогось традиційного жанру». До цього часу жанр слугував знаком літературної традиції, виконував вагомі класифікаційну роль, уявлення про жанр формували смаки читач (горизонт очікуваного). Доба постмодернізму похитнула всевладність «жанру» та спрямувала критиків на видобуття альтернативних критеріїв художності.

Проте виявилось, що винайдення альтернатив також невдячна праця. Тож західне літературознавство протягом століття коливалось між різнобічними тлумачення жанру (від заперечення до абсолютизації), утворивши великий реєстр різноманітних тенденцій, сума яких і є, на мій погляд, відповіддю на питання: що є жанр?

Провідними тенденціями інтерпретації жанру стали пробахтинська (Ц. Тодоров, К. Емерсон, Г.С. Морсон та ін.) типологічна, переважно з гегельянським підґрунтям, неоаристотелівська, формалістична за своєю суттю (Е. Олсон, Чиказька школа, Ж. Женетт та ін.), психологічна, різноманітна у розгалуженнях (П. ван Тігем, П. Хернаді та ін.), структуралістська (Дж. Каллер, Р. Уеллек, О. Уоррен та ін.) тощо. Постмодернізм пройшов своєрідну еволюцію від повного неприйняття канонічності «жанру» до такої ж його повної реабілітації численними теоріями.

Перша половина ХХ століття ознаменувалась деяким занепадом цікавості до категорії «жанру» у західному літературознавстві. Теоретики цього часу не виходили за межі перегляду ґрунтовних засад жанрології, а саме: поділ на роди зберігався (епос, лірика, драма); використовувалось співвідношення внутрішньої та зовнішньої форми як критерій жанру; динаміка жанрового розвитку залишалась у центрі уваги дослідників тощо. Проблема співвідношення змісту й форми в літературному творі у зв'язку з окресленням жанру найбільш чітко пролунала у дослідженні Н. Пірсона «Літературні форми та типи, або захист Полонія». Наведене Н. Пірсоном визначення жанру пізніше активно використовувалось дослідниками. Воно дихотомічне за своєю природою, оскільки у визначенні жанру Н. Пірсон спирається на інституції, що мають соціальне й культурне наповнення, та форму, що має суто літературне походження. Тож жанр у нього проявляється на перетині матеріалу й форми.

Якщо Н. Пірсону не властиве було зацікавлення історією жанрів, він переносив акценти на формо-значеннєві ознаки жанру, то в теорії Е. Олсона основна увага приділялась саме тим ознакам жанру, які мають історію, становлять інваріант, знаменують традицію.

Психологічні теорії жанру виявили інтерес до ролі автора в процесі створення того чи іншого твору. Зокрема, П. ван Тігем ще у 1939 році почав говорити про «психологічне підґрунтя» жанру. Теорія «психологічного

підґрунтя» Тігема мала великий вплив на подальший розвиток жанрології. Вона досягла апогею розвитку у творчості американського дослідника К. Берка, який вважав, що жанр виражає або «систему прийняття» або «систему неприйняття» світу у вигляді певного коду.

Незважаючи на чисельність жанрових теорій у першій половині ХХ століття, все ж спостерігається певний занепад самої категорії «жанру». Поступово збільшується чисельність групових монографій, збірників, оглядів, що свідчить про намагання дослідників знайти вихід із скрутного становища з жанровою теорією. Акценти переходять в галузь жанрової типології. Підсумком розвитку теорії жанру до постмодерну стала книга П. Хернаді «Навколо жанру», в якій автор запропонував поділити всі жанрові теорії на групи: міметичні, експресивні, прагматичні та структурні. Більш перспективними дослідник вважав систематизації, засновані на поліцентризмі, зразки якого він знайшов у працях Е. Олсона й Е. Штайгера. П. Хернаді навіть запропонував ймовірні підходи до жанрових дефініцій. Наприклад, він дав поділ за предметом наслідування: за масштабом і за настроєм. Він також виділив три великі групи жанрів у літературі: концентричні (короткі ліричні твори), кінетичні (п'єси, анекдоти, оповідання) та екуменічні (що поєднують в собі кілька різних настроїв).

Пожвавлення інтересу до категорії «жанру» було викликане насамперед публікацією «Закон жанру» Ж. Дерріда у 1980 році. З цього часу істотно змінилась сама жанрологія. Якщо в 1950-х роках дослідники займались переважно виділенням параметрів для жанрової ідентифікації того чи іншого твору та упорядкуванням переліку жанрових ознак, структури жанрів та жанрових систем, то після виступу Ж. Дерріда теорія жанру зазнала певного переродження й звернулася більше до критеріїв родо-видо-жанровиділення, оперуючи вже усталеними жанровими ознаками, системами та структурами та залучаючи здобутки літературознавства в інших галузях дослідження тексту.

Наприклад, жанрова теорія К. Гамбургер передбачає виділення всього двох родів: функціонального й ліричного. Література трактується дослідницею як сума висловлювань, характер яких й визначає приналежність до певного роду. Е. Штайгер запропонував до кожного традиційного роду додавати прикметник, наприклад, «лірична драма», а при цьому роди як категорії груп цілісних текстів (епос, лірика, драма) починають позначати якість тексту (епічний, ліричний, драматичний). На зміну аристотелівській родо-видо-жанровій схемі, що панувала в критиці до кінця ХІХ ст., наприкінці ХХ ст. прийшли теорії суперординарних конвенцій (М. Стайнманна), формальної седиментації (неомарксиста Ф. Джеймсона) тощо.

Особливим напрямом розвитку жанрології стали мовні жанри в системі лінгвістики, які активізувалися з 70-80-х років ХХ ст. Яскравим представником цього напрямку на Заході є К. Міллер, яка визначила жанр як типізовану риторичну реакцію на подібні ситуації. Жанри не є втіленням попередньо розроблених форм, як і не є списками догм, але - констеляціями мовних прийомів, спрямованих на виконання повторюваних мовних дій посередництвом тексту.

Найбільш відомою працею з теорії жанру в 80-і роки ХХ ст. є, мабуть, «Літературні види» (1982) А. Фаулера, який розглядає жанри в функціональній перспективі. Він ввів поняття «родової аналогії» в теорію жанру. На його переконання, жанри набагато більше нагадують сім'ї, ніж класи. А. Большакова так прокоментувала цю концепцію: «Згідно даної поширеної теорії, жанр уподібнюється до сім'ї, а твори, що входять до її складу, - її членам, у яких немає жодних обов'язкових визначальних рис, а лише якась "родова подібність"...»⁹⁶.

Постмодернізм зазнав своєрідної еволюції: від повного неприйняття канонічності "жанру" до такої ж його повної реабілітації численними теоріями. До того ж використовуються не тільки жанрові теорії, а й будь-які, наприклад, герменевтика П. Рікера, інтертекстуальність Ю. Крістевої, риторика Р. Барта, стратегії когнітивістики та ін. Жанрологи останнього десятиліття активно обживають теоретичні здобутки постмодернізму. Застосування методики діалогізму до жанрової теорії здійснили К. Веркенкоттер, Т. Н. Хукін, М. Джувік. Соціологічне тлумачення жанру знаходимо в працях Т. Бібі, Ч. Базермана, Т. Дінса, Дж. Ф. Слевіна, К. Міллер та ін. Воно не має нічого спільного з неомарксизмом, засновується на різноманітних теоріях соціоніки, соціальної адаптації, соціальної особистості та ін. Цілком не властиве для нашого регіону - розгортання теорії жанру на засадах постмодерністського концепту риторики - представлене доволі численними варіаціями на Заході: М. Віллард-Трауб, Я. К. Блейк, Дж. Фенесток, А. Фрідман, П. Медвей та ін. К. М. Джеймисон інтерпретує жанр як риторичну парадигму, що змінюється в різні періоди людства, оскільки риторика також є явищем плінним. На Заході здійснено численні експерименти в галузі жанрології, наприклад, із залученням постмодерністської категорії "інтертекстуальності": М. Паретті, Е. Дж. Девітт. Найбільш вдалу з них - Дж. Фроу - докладно розглянемо. Новітні літературознавчі теорії миттєво відбивалися на жанрових концепціях, зокрема методика постколоніального аналізу також спричинила появу низки жанрологічних розвідок (зокрема Е. Б. Хатес). Найбільшу ж групу становлять автори, які пишуть із дидактичною метою, розтлумачуючи потребу в жанрах для школи й університету, наприклад, К. Хіменд, А. Фрідман, П. Медвей, Дж. Манфред, К. Бусс, Л. Карновські, Д. Найт та ін. З-поміж праць цієї групи найавторитетнішою нині є Х. Дуброу, яка подає непогані систематизації, не прагнучи винайти новий оберг теоретичних міркувань щодо жанру.

Досі ніхто з дослідників не запропонував узагальнювальну жанрову класифікацію, яка охоплювала б усі можливі жанри. Зарубіжні жанрологи не прагнуть давати універсальні схеми жанрових ієрархій. Очевидно, побудова такої універсальної класифікаційної сітки на всі часи і для всіх народів неможлива, оскільки один твір у наш час може презентувати кілька жанрів, різну родову приналежність, міжвидову синкретизацію тощо.

Фердинанд Брюнетьер (1846-1906) представив оригінальну! концепцію розвитку літератури та ролі у цьому розвитку жанру, припустивши, що сфера мистецтва така ж природна, як і вся навколишній світ, і тому розвивається за тими ж законами, що і природа.

Теорія походження видів та рослин Ч. Дарвіна сприяла утвердженню нового розуміння історизму та законів розвитку, що відбилось і на становленні жанрології. Еволюційні теорії на зламі XIX і XX ст. були надто популярними, їх розвивали Кюв'є, Ламарк. Даниною захопленню дарвінізмом став трактат Ф. Брюнетьєра «Еволюція жанрів в історії літератури» (1890), в якому було проголошено тотожність природних і літературних явищ всупереч об'єктивній тенденції до аналогій. Крім того, поява «еволюційної теорії» була викликана до життя ще й нездатністю культурно-історичної школи І. Тена, яка на той час домінувала, пояснити, наприклад, появу та розвиток літературних напрямів, особливо, якщо вони розвивались в одну й ту саму епоху. Хоча Брюнетьєр вважав вершиною художності літературу XVII століття, ненавидів романтизм за невиразність форм, а натуралізм - за надмірну виразність, його концепція літературного розвитку мала стати всезагальною й універсальною, оскільки вона базувалась на природних законах розвитку форми.

Жан Батист Пьер Антуан де Моне Ламарк (1744-1829) - французький біолог, який спробував побудувати цілісну теорію еволюції живого світу Георг Леопольд Кретьєн Фредерік Дагобер Кюв'є (1769-1832) - французький зоолог, який мав великі здобутки в ентомології.

Французький критик та прибічник «еволюційного методу» Ф. Брюнетьєр вніс у жанрологію Заходу нове бачення жанрів, спираючись на дарвінську теорію еволюції. Оскільки смак перестає втілювати стійкі принципи художнього сприйняття, він звертається до еволюційних та історичних принципів. Він уподібнив жанри до живих істот і розглядав саме існування жанрів як закономірність природного розвитку людства. Л. Чернець зазначала: «Брюнетьєра, у зв'язку з загальною методологічною орієнтацією, набагато більше цікавила еволюція, ніж стійкість жанрів. Уподібнення жанрів до живих істот не залишало місця для жанрової стійкості, адже "життя" жанру мислилось як "існування від однієї дати до іншої, існування індивідуальне, подібне до вашого, мого, з початком, серединою і кінцем". Як результат стеження за жанровими трансформаціями, зникав предмет дослідження - жанри як відносно стійкі утворення». Проте об'єктивно, Ф. Брюнетьєр не прагнув знищити категорію жанру, яка становила в його критиці складову літературного розвитку людства; стійкість жанру прирівнювалась ним до резистентних ознак біологічного виду. На думку української дослідниці Н. Копистянської, «Брюнетьєр, спираючись на відкриті Ч. Дарвіном закони природи, намагався науково обґрунтувати змінність жанру.

Він досліджував життя жанру в одній площині, як залежне виключно від внутрішнього розвитку, тотожного з розвитком живого організму і його боротьбою за виживання, де перемагає сильніший: зародження, дозрівання, розмноження, старіння, вмирання. Брюнетьєр дав поштовх для історичного вивчення жанру, але в його теорії не визнавалася наявність відворотних процесів, неможливих у природі, але закономірних і частих у розвитку жанру, ігнорувалася соціальна зумовленість жанрових явищ». Марксистська критика завжди дорікала Ф. Брюнетьєру за недостатність класових обґрунтувань жанрових утворень,

проте сам дослідник не вважав за потрібне соціологізувати власну жанрову теорію.

Ф. Брюнетьер насамперед проголосив подібність між всіма науками, а отже, між точними і гуманітарними на основі тотожності людського сприйняття, що мотивується походженням: «...Геометрія, фізика або хімія завжди дорівнюють самі собі в тому, що стосується природи речей, їх глибинної сутності й причинності, поза залежністю від "відносності пізнання"; вони залишаються внутрішньо зв'язаними системами, стосунки в яких існують незалежно від нас. Те саме з ще більшим обґрунтуванням може бути віднесено... до матеріалу критики». Суперечності в думках різних критиків дослідник узгоджував природознавчими аргументами. Фактично, Ф. Брюнетьер прагнув поставити літературну критику на ґрунт дослідницького експерименту, пропагуючи основні напрями її розвитку у такий спосіб: «...Вона повинна встановити зв'язки окремого твору з загальною історією літератури, з законами, притаманними даному жанру, з середовищем, в якому він виник, і, нарешті, з його автором». Отже, вагомою складовою літературної критики взагалі Ф. Брюнетьер бачив жанрову ідентифікацію. Він розглядав художній твір у його взаємозв'язках з попередніми творами такого ж жанру. В комедіях Детуша і Данкура він бачив «пам'ять про Мольєра». Літературний твір, за Брюнетьером, пов'язаний не лише з суспільними рухами та авторським баченням, а й з розвитком певного жанру. Він становить момент, фазу у становленні конкретного жанру. Тому, для того, щоб дослідити даний твір, необхідно знати всі попередні форми існування жанру, в якому він перед нами постає. Отже, без вивчення комедії Мольєра не можна й говорити про Детуша й Данкура.

Постійно наголошуючи на аналогії між природознавчими науками та літературною критикою, Ф. Брюнетьер твердив: «Якщо в літературі та мистецтві є природні групи, подібні до видів, - жанри, то ми услід за природознавцями, можемо поставити собі за мету виділяти їх». Для дослідника жанр - це природний напрям класифікації художніх творів. Для виділення та обґрунтування конкретного жанру та його місця в утворюваній критиком ієрархії Ф. Брюнетьер запропонував застосовувати три принципи: науковий, моральний та естетичний. Критичний аналіз твору, за Ф. Брюнетьером, включає насамперед три етапи: оцінити, класифікувати, пояснити. Актуальність жанру виринає саме при класифікації.

За розумінням Ф. Брюнетьера, сфера літератури складається з драми, роману, поезії, критики й історії. Кожна з цих гілок має власну ієрархію, з поділом на високі й низькі жанри. Уявлення Ф. Брюнетьер щодо низького жанру добре проявились в його трактаті «Література самовиливів» (1888), де він нападається на такий жанр, як щоденник, зокрема на щоденник М. Башкірцевої, про яку пише неприязно. Для Ф. Брюнетьера щоденник - це низький жанр, «чтиво», потік життя, що протистоїть мистецтву, про який взагалі не варто судити, виходячи з критеріїв літератури. Глузуючи над Ф. Брюнетьером, Ф. Лежен писав: «Брюнетьер атакує автобіографію з обох флангів. Як історичний або психологічний документ вона для нього нічого не варта (плід людського само засліплення, амбіцій, банальності, близорукості); як витвір мистецтва вона

здатна зіпсувати все або майже все». Отже, для Ф. Брюнетьєра поділ на високі та низькі жанри - природна закономірність розвитку літератури. Автобіографія, на його думку, належить до тих форм словесності, яку можна окреслити як «долітературні» або ембріональні за дарвіністською термінологією. Тут його теорія жанру максимально наближається до класицистичної, наприклад, у викладі Н. Буало або Ш. Баттьо.

Хоча теорія Ф. Брюнетьєра становила вагомий внесок у розуміння, скажімо, походження жанрів, проте вона мала вразливі місця, як то: нехтування суто структурними ознаками жанру, що врешті, привело його прихильників та послідовників до повного заперечення жанру. А. Цейтлін зауважував: «Не можна піддавати сумніву вагомість поставлених Брюнетьєром проблем. Ним вперше сформульовані завдання, які й досі стоять перед літературознавством. Величезний кроком вперед від догматичної теорії Буало був здійснений. Але, поставивши проблему, Ф. Брюнетьєр не вирішив її. Апелюючи до природознавства, Ф. Брюнетьєр ігнорував специфічні особливості літератури...»¹⁰⁶. Він захищав плюралістичну теорію факторів впливу, які ззовні формують літературні жанри. Динаміку видів розглядав в одній площині з динамікою жанрів, як тотожні процеси формотворення. У теорії Ф. Брюнетьєра формотворчі фактори не розподібнені на окремі «модифікатори».

Ф. Брюнетьєр дав теорію жанру, яка не просто базувалась на дарвінізмі, а й мала тенденцію до певної синкретизації в тлумаченні явищ сутнісного, що забезпечило їй тривалість побутування у науці. Провідною прикметою еволюціоністських теорій жанру є намагання звести їх до законів природи, а значить, дати певну ієрархію, впорядкувати світ художнього слова. Синкретизація на засадах ієрархії - це те, що наприкінці ХХ - початку ХХІ ст. стане звабним для літературознавців і постать Ф. Брюнетьєра разом з його теорією жанрів, знову набуває актуальності.

Питання до контролю засвоєних знань

1. Як когнітивна наука вплинула на сучасне розуміння літературних жанрів?
2. У чому полягає відмінність між традиційною та когнітивною класифікацією жанрів?
3. Яку роль відіграють прототипи у формуванні жанрових очікувань читача?
4. Як фрейми допомагають структурувати жанрові моделі в літературі?
5. Чи можна говорити про жанр як когнітивну модель? Якщо так — які її ознаки?
6. Як когнітивна парадигма пояснює жанрову гібридність у сучасній літературі?
7. Які когнітивні механізми лежать в основі жанрової інтерпретації тексту?
8. Як змінюється сприйняття жанру залежно від культурного та індивідуального досвіду читача?

9. Які приклади когнітивного підходу до жанру можна знайти в українському літературознавстві?
10. Які перспективи має когнітивна концепція жанру в контексті цифрової літератури та медіа?

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ

Базові

1. Дроздовський Д. І. НАУКОВО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ «THE CONTEMPORARY BRITISH NOVEL SINCE 2000». Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика. Том 33 (72) № 3 2022. С.322-327. <https://doi.org/10.32838/2710-4656/2022.3/53>

3. Москаленко Н.О. Літературознавчі концепції ХХІ сторіччя [Електронний ресурс]: матеріали до практичних занять з дисципліни «Методологія та організація лінгвістичних, перекладознавчих та літературознавчих досліджень» для здобувачів ступеня магістр освітньо-професійної програми «Германські мови та літератури (переклад включно), перша - англійська» зі спеціальності 035 Філологія. Дніпро : НТУ «ДП», 2024. 33с. <https://do.nmu.org.ua/course/view.php?id=6477>

4. Москаленко Н.О. Літературознавчі концепції ХХІ сторіччя [Електронний ресурс] : матеріали до лекційних занять з дисципліни «Методологія та організація лінгвістичних, перекладознавчих та

літературознавчих досліджень» для здобувачів ступеня магістр освітньо-професійної програми «Германські мови та літератури (переклад включно), перша - англійська» зі спеціальності 035 «Філологія». Дніпро : НТУ «ДП», 2024. 20 с. <https://do.nmu.org.ua/course/view.php?id=6477>

5. Москаленко Н.О. Літературознавчі концепції ХХІ сторіччя [Електронний ресурс] : матеріали для самостійного опрацювання з дисципліни «Методологія та організація лінгвістичних, перекладознавчих та літературознавчих досліджень» для здобувачів ступеня магістр освітньо-професійної програми «Германські мови та літератури (переклад включно), перша - англійська» зі спеціальності 035 «Філологія». Дніпро : НТУ «ДП», 2024. 20 с. <https://do.nmu.org.ua/course/view.php?id=6477>

6. Основи теорії літератури : навчальний посібник для здобувачів вищої освіти. Старобільськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2021. 114 с.

7. Сучасні мово- і літературознавчі методології та нові прочитання художнього тексту. Антологія / упорядники Л. К. Оляндер, О. В. Богданова, Ю. В. Громик, І. Ф. Штейнер. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 765 с.

Допоміжні

1. Дроздовський Д. І. ІСТОРІЯ СУЧАСНОГО БРИТАНСЬКОГО РОМАНУ: ПРОБЛЕМИ Й ПЕРСПЕКТИВИ. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Том 30 (69) № 4 Ч. 1 2019. С.179-183. <https://doi.org/10.32838/2663-6069/2019.4-1/33>

2. Пащенко М. В. Теорія літератури: навчально-методичний посібник. Одеса: Астропринт, 2019. 92 с.

Навчальне видання

Біляцька Валентина Петрівна

Москаленко Наталія Олександрівна

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ КОНЦЕПЦІЇ ХХІ СТОЛІТТЯ

Методичні матеріали до лекційних занять

з дисципліни «Літературознавчі концепції ХХІ століття»

для здобувачів ступеня магістр освітньо-професійної програми «Германські мови та літератури (переклад включно), перша - англійська» зі спеціальності 035 Філологія.

Видано в авторській редакції.

Електронний ресурс.

Підписано до видання Авт. арк. 0,8.

Національний технічний університет «Дніпровська політехніка».
49005, м. Дніпро, просп. Дмитра Яворницького, 19.